

Владислав Верстюк

Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова

За останні двадцять років історія створення Української Держави 1918 р. ретельно опрацьована дослідниками. Вийшло друком чимало узагальнюючих і вузькоспеціальних праць, в яких усебічно розкривається цей короткий за часом, але досить динамічний і драматичний за перебігом подій період Української революції 1917–1921 рр. Особливістю сучасної історіографії теми є її широкий оціночний діапазон — від глорифікації до нищівно-критичного заперечення¹. Часто-густо дослідники висловлюють цілковито контрверсійні думки щодо природи гетьманського режиму та основ проваджуваного ним курсу внутрішньої і зовнішньої політики. Ці дискусії, як правило, точаться в науковому середовищі, мають пізнавальний, академічний характер і не виходять на більш широке політичне поле, однак за ними не можна не помітити певну світоглядну проблему. Стисло її можна визначити так: що більш важливе в момент революційної кризи — створення і збереження будь-якими засобами державності, яка згодом може стати (а може й не стати) національним консолідатором, чи нагальне вирішення суспільних потреб, що призвели до революції, за допомогою державної політики як інструменту подолання кризи? Іншою світоглядною особливістю сучасної історіографії є суперечка (часто прихована) з приводу національної сутності гетьманату, його українськості чи малоросійськості. За кожним із цих світоглядних уявлень стоїть своя умовна стратегія й тактика побудови держави. У міжвоєнний період минулого століття вони поділили українських істориків на державників і народників. Щось подібне маємо й сьогодні. Об'єктивно, спираючись на невдалий

¹ Докл. див.: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. — К., 2011. — С. 9–29.

досвід українських визвольних змагань, важко визначити, хто у цій суперечці має більші резони. Всесвітня історія підказує нам, що немає якихось усталених і перевірених, єдино вірних способів творення держави. Як нема й однозначної відповіді на питання, що є запорукою міцності нової держави — опертя на титульну націю, чи спроба здобути лояльність усіх народів, які населяють цю державу?

Іноді держави виникають із внутрішніх потреб національного розвитку, іноді є наслідком дії сприятливих зовнішньополітичних обставин і сил. Така множинність форм застерігає історика від надмірного абстрагування та нагадує, що його обов'язок полягає насамперед у детальній фіксації, описі того, що відбулося. А це, своєю чергою, заохочує до пошуку нових джерел, їх аналізу та залучення до існуючих наративів.

Цей достатньо довгий вступ видався мені необхідним для з'ясування дослідницької теми з кількох причин. Передусім з огляду на постать С. Єфремова, активного учасника національного руху, лідера Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), одного з найпродуктивніших публіцистів доби революції, перо якого зафіксувало на шпальтах «Нової ради» сотні великих і малих подій, прокоментувало найрізноманітніші повороти політичної ситуації, а багатьом діячам того часу дало критичну оцінку. Можна говорити про певну цілісність поглядів С. Єфремова на події Української революції, які визначалися його ліберально-демократичним світоглядом, що майже в однаковій мірі робило його супротивником як лівого екстремізму, так і правого консерватизму. Цікаво, що формально залишаючись заступником голови Української Центральної Ради, С. Єфремов критикував її ліву, нереалістичну політику, особливо після повернення УЦР до Києва весною 1918 р. Однак і державний переворот 29 квітня 1918 р. не викликав у нього жодних позитивних альянсів, а гетьманська політика наражалася на інтелектуальний спротив, суб'єктивне несприйняття. Можливо, саме ця обставина була причиною слабого використання сучасною історіографією публіцистики С. Єфремова, яка далеко не

завжди вписується у загальні історіографічні схеми. Водночас, на мою думку, публіцистична творчість С. Єфремова є органічною частиною короткої історії гетьманату, вона дозволяє не лише відтворити минуле української революційної журналістики, але й краще зрозуміти умонастрої тогочасної вітчизняної інтелігенції, а також підважити кілька існуючих до сьогодні історіографічних міфів (скажімо, про те, що П. Скоропадський після перевороту щиро протягнув руку дружби і співробітництва соціалістам-федералістам, пропонував їм участь в уряді).

Перші дні перевороту до цього часу вивчено недостатньо з причин малої кількості джерел і їх слабкої об'єктивності та інформативності. Змовники були погано підготовленими, не мали чіткого плану дій, очевидно, покладаючись у всьому на німецький чинник. Їх коло було досить вузьким, далеко не всі близькі до гетьмана особи, скажімо М. Устимович, посвячувалися в тему перевороту. Як згадував пізніше П. Скоропадський, акція планувалася на 30 квітня, на другий день роботи з'їзду хліборобів, адже настрої делегатів наперед не були відомі². На порядок денний зібрання питання про владу й гетьмана не виносилося³. Зі складом кабінету теж були проблеми — за перші три дні змінилося три його очільники. Гетьман писав, що його головною ідеєю було створення сильного уряду, здатного на відновлення життя країни. А тим часом його мучило, як він пише, «відсутність біля мене підготовленого кадру людей, здатних зайняти міністерські пости»⁴. Жодної кандидатури з кола есефів П. Скоропадський не називав, отже, очевидно, і не розглядав. На посаду голови уряду він вирішив узяти М. Устимовича, хоча й усвідомлював, що той не годиться на таку посаду. «Підходящої людини у Києві я не бачив на цей пост. Я вирішив взяти М. Устимовича з тим, щоб згодом, коли справа одержить роз-

² *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. — К., 1995. — С. 154.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року. — Нью-Йорк, 1954. — С. 36.

⁴ *Скоропадський П.* Спогади... — С. 149.

голос і можна буде працювати відкрито, я підшукаю йому інше почесне призначення. Окрім того, далеко не всі портфелі міністерські були заміщені»⁵, — зізнався гетьман. При цьому він не приховував, що бачив «списки соціалістів-федералістів, які одними з перших зуміли викликать у німців довіру до себе»⁶. А от у П. Скоропадського соціалісти-федералісти симпатії та довіри явно не викликали, він іронічно називав їх «кадетами 3-го сорту»⁷. Думається, спроби порозумітися з есефами були зроблені «для годиться» за рекомендацією німців. Про їх позірність говорить той факт, що 29 квітня нова влада призупинила вихід газети «Нова рада» (орган УПСФ), відновивши його лише 9 травня, коли вже було сформовано уряд, а перша хвиля суспільного збудження після перевороту пройшла. Саме 9 травня відновлена «Нова рада» відкрилася передовицею С. Єфремова «Наша позиція», в якій він у категоричній формі висловив власне негативне ставлення і позицію очолюваної ним партії до перевороту.

«Тепер маємо нове правительство, — писав С. Єфремов. — На кого воно спірається, коли брати, певна річ, внутрішні сили? З'їзд земельних власників, на якому доведено до діла ідею перевороту — це певна річ цілком видима підвалина для нового міністерства. Але так само видима річ, що специфічний добір з'їздовців не може убрати в себе навіть тих, що були в опозиції до правительства Голубовича. Виразно власницькі інстинкти, чорносотенний дух та російська орієнтація з'їзду виключає можливість солідарности з ним та його ділом і широких народніх мас, і всіх прихильників волі і, звичайно, української інтелігенції. З'їзд та сформований на йому кабінет, що потім дістав собі в голови п. Лизогуба, з внутрішнього погляду знов же висить у повітрі й знов же не матиме ні реальної підпори в масах, ні навіть морального спочуття од української інтеліген-

⁵ *Скоропадський П.* Спогади... — С. 149.

⁶ Там само. — С. 139.

⁷ Див.: *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава. — С. 89.

ції. Його політика неодмінно має бути чужою для України і, з багатьох поглядів, явно ворожою її інтересам»⁸.

Минуло всього кілька днів після перевороту, уряд лише формується, програма його діяльності ще не скристалізована, але С. Єфремов уже виніс переконання, що переворот — це не просто спосіб зміни лівого, есерівського уряду В. Голубовича більш правим політичним крилом, це значно масштабніша за своїми наслідками акція, покликана покласти край революції, повернути країну на кілька років назад, ліквідувати здобутки демократії у соціальній та національній політиці.

Із цього моменту та до падіння гетьманського режиму публіцист дотримуватиметься сформульованої ним думки, щоразу повторюючи її й відповідним чином розвиваючи. Для С. Єфремова ясно, що переворот — це не наслідок прояву внутрішніх суперечностей в українському русі, які, без сумніву, існували, а результат успішно проведеної спецоперації, у результаті якої «організація нової влади на Україні потроху, шкандибаючи і спотикаючись, таки доходить до кінця. Нове міністерство вже мало не зовсім сформовано. Особистий і громадський склад його, хоча можуть бути ще маленькі перетасовки, визначився зовсім виразно. І тепер можна вже говорити про те обличчя, з яким вийде перед люде це нове "українське" правительство [...]. Отже, перше "ділове" правительство на Україні — не українське: такий маємо одразу парадокс життя, яке так часто обдаровує нас великими несподіванками. І таких парадоксів буде ще чимало в теперешні часи, — так багато, що і все міністерство д. Лизогуба можемо назвати в значній мірі міністерством парадоксальним, сплетеним з несподіванок та політичного кар'єризму, з суперечностей та зовсім виразник ознак тієї "волі до влади", яка жене своїх носителів на карколомні сальто-мортале»⁹.

Зі зрозумілих причин цензурного характеру С. Єфремов не говорить про архітекторів і головних організаторів перевороту,

⁸ Нова рада. — 1918. — 9 травня.

⁹ Там само. — 10 травня.

під охороною яких зібрався хліборобський з'їзд. Але він не сумнівається, що це німецькі генерали. Після падіння гетьманського режиму, у січні 1919 р. публіцист дає в «Новій раді» цикл статей, об'єднаних спільною назвою «Скоропадщина». Тут він називає все своїми іменами:

«Рідко коли узурпація приходила таким циничним, безсоромністю вистеленим шляхом, як це зробила скоропадщина. Рідко коли нова власть так одверто вихиляла своє справжнє, практичне обличчя з-під тих "ідейних" запон, якими звичайно приоздоблює себе всяка узурпація».

С. Єфремов наголошує на ролі німецької військової присутності в Україні, без ініціативи й участі якої переворот ніколи б не відбувся:

«З першого моменту, коли вискочив на сцену — в цирковій ложі й на Софіївському майдані — і до останнього дня, коли згинув без вісти й сліду — "гетьман всея України" державсь тільки на чужій реакції, на чужій силі, на голому насильстві. Власної підпори тут не знайдеш. Гола й не підмальована узурпація була домінантою у воскресеній гетьманщині».

Вторинність, маріонетковість нового режиму не викликали у С. Єфремова сумнівів:

«Тупа реакція, що неспромоглася навіть на власну силу, а сперлася цілком на дужі тоді плечі німецького вищого командування, занадто ясно визирала з-за постати цього російського генерала з лиховістним прізвиськом і сумнівною репутацією. Ясно було, що це тільки лялька, нитки од якої простяглися з Інститутської на Катерининську вулицю, де керувала ними жилава рука генерала Гренера. Німецькі юнкери скористувалися з помилок по-дитячому безпорадного правительства В. Голубовича і взялися рятувати українських зубрів, — а в результаті братньої цієї допомоги й народилася маріонетка з пишним титулом — "гетьман всея України"¹⁰.

¹⁰ Нова рада. — 1919. — 3 січня.

На думку С. Єфремова, П. Скоропадський — випадкова в українському русі людина, малопопулярний російський генерал, який лише завдяки власному прізвищу та збігу обставин потрапив у політику, і до того ж «не мав навіть стільки розуму й такту, щоб використати до пуття інсценівку свого циркового обрання». С. Єфремов не приховує своєї іронії щодо перших законодавчих гетьманських актів: грамоти та тимчасових законів.

«У своїй грамоті, отій класичній пам'ятці глупоти й нахабства, "гетьман всея України" не догадався навіть послатись на те, що йому всенародним обранням доручено булаву, а сам себе просто взяв та й прирік володарем над Україною ("я обявляю себе гетьманом"). Ще більш автократичні замашки виявились у тому "тимчасовому законі", який од того часу мав бути конституцією України: безграмотний плагіат з пам'ятних "основних законів" Російської імперії занадто бив у вічі з цього убогого твору гетьманської юриспруденції»¹¹.

Гетьманський переворот, на думку С. Єфремова, це також спроба старої дореволюційної реакції взяти політичний реванш. Не випадково за гетьмана Київ перетворюється на притулок для величезної маси реакційних царських сановників, військових, церковних діячів.

«З Великоросії, а надто з колишніх центрів, Петербургу й Москви, ринули на Україну хмари "фаховців", і просто спекулянтів, яким вже небезпечно, та й ні на чому стало мародерствувати в класичній стороні совдепів. Київ по самі вінця заповнився новітніми аргонавтами, які знайшли нарешті золоте руно — і не постригли його, а навіть з живим м'ясом виривали. З тихого, інтелігентського Києва стала "найвеселіша столиця в світі". Увесь бруд, увесь намул великопанських центрів, уся рутинна старої бюрократії перелилися на Україну й почали тут, під гетьманським крилом, свою розкладову роботу. І місяць — другий не минув, як з України зроблено цитадель реакції, надію

¹¹ Нова рада. — 1919. — 3 січня.

реставраторів, пристановище всього, що найгірше було колись у царській Росії»¹².

Зрозуміло, що за таким режимом С. Єфремов, який сформувався на українській народницькій традиції та понад два десятиліття віддав боротьбі за українську справу, не міг визнати статус національного.

Для С. Єфремова гетьманська влада чужа, інородна, не та, що вийшла з народного лона, а силоміць нав'язана народу. Звідси й відповідне безкомпромісне ставлення публіциста до нового курсу, яке він оприлюднив ще на початку травня 1918 р.: «Ми ставимо за найвищу мету нашої роботи — добро українського народу, що досяг був власної державности і національних здобутків у демократичних формах, яка на цей час для нас служить за єдине мірило правительственной політики і визначає наші до неї стосунки. І за часів большевицьких, і за правительства Голубовича ми були в опозиції, бо і всеросійські, і наші большевики працювали на згубу основним домаганням української національности й державности. Чи ж має тепер статися одміна? Видима річ — ні. До старих питаннів ми тільки підходимо з нового боку, але з тією самою, по суті оцінкою, і ми будемо вести свою давню нитку слугування українському народові в його найістотніших потребах»¹³.

С. Єфремов — загартований політичний боєць, він пройшов вишкіл царської цензури, коротко взимку 1918 р. зіткнувся з цензурою більшовицькою, тому не має особливих ілюзій із приводу можливого тиску на опозицію та її пресу:

«Ми розуміємо, що становище для нашої позиції настало надзвичайно тяжке, що воля слова вже дістала великі щербини, що знов починається тяжка дорога боротьби за елементарні вимагання людського життя. Але не первина нам цю боротьбу провадити. І тепер, перед новими перспективами, можемо знов показати те, з чого ми почали свою роботу за большевиків: "Де

¹² Нова рада. — 1919. — 3 січня.

¹³ Там само. — 1918. — 9 травня.

не зможемо по правді говорити — там воліємо мовчати, бо сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило — ще не вродилась така на світі сила"»¹⁴.

Важко повірити в те, що між гетьманом і однодумцями С. Єфремова могли знайтися точки дотику, не говорячи вже про спільну працю.

10 травня уряд Ф. Лизогуба затвердив декларацію власних намірів, яка мала заспокоїти громадськість і дати пояснення, чому нова влада вдалася до такої архаїчної форми державності, як гетьманат. У декларації йшлося про те, що гетьман «не думає стати самодержцем», а уряд «міцно проводитиме в життя ідею дальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення всіх форм української державності». Уряд уважав свою місію тимчасовою, покликаною зміцнити в Україні державність та скликати народне представництво, яке висловить справжню «непофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України»¹⁵. Декларація запевняла, що влада не має прагнення обмежувати місцеве самоуправління, як і політичні свободи громадян, що уряд не стане на службу інтересам великих землевласників, що він уже приступив до вироблення плану земельної реформи й т.ін. Водночас документ містив цілий ряд суперечливих інвектив і відвертих погроз на адресу гіпотетичних агітаторів, які гудили нову владу. С. Єфремов не забарився з коментарем. 14 травня він опублікував статтю «Слова та діла», в якій поставив під сумнів реальність і щирість урядових обіцянок:

«Опубліковане в газетах правительственне повідомлення од нового міністерства має загальний характер всіх правительственних повідомлень, до яких зучала нас була минула росій-

¹⁴ Нова рада. — 1918. — 9 травня.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України... — С. 94–96.

ська дійсність [...]. І читаючи це повідомлення, — не перестаєш думати, що краще було б, якби правительство дало було спокій "агітаторам, що розійшлися по всьому краю", а зате ясніше поставило перед очі громадянства та поясняло ті свої практичні заходи, які так суперечать усяким гарним словам і зглибока зачіпають та хвилюють не тільки верхню плівку людей, що "роблять політику", а справді таки широкі народні маси».

С. Єфремов говорить, що не титул гетьмана викликає заперечення, а ті обставини, за яких цей титул реставровано.

«А обставини, як ми знаємо, були такі, що справді дають ґрунт для думки, що заводиться особистий режим, і з цього погляду хоча б цитована вже у нас фраза з "Грамоти" — "я оповіщаю" вимагала б точного і ясного толкування. Про це саме і мовчить офіційне повідомлення, як і про те, чому звичайна досі назва "Українська Народня Республіка" вимазується з правительственних актів та заміняється просто "Українською Державою"».

С. Єфремов пише, що справи уряду розходяться з його реальною політикою, а численні репресії, з яких режим почав свою діяльність і якими її поки що й обмежує, вимальовують невтішну перспективу: «Треба думати, що й по своєму повідомленні нове правительство зостанеться таким же ізольованим та самотнім, яким було й досі»¹⁶. Бідою уряду, на думку С. Єфремова, була його несаможиттєвість і нездатність виробити лінію конструктивної політики:

«Місяць живемо під новою владою, — писав публіцист. — Часу може й не досить, щоб зробити щось епохальне, але цілком досить, щоб напрям показати, виточити якусь одну лінію і по ній, як що це справді тверда і певна себе власть, йти непохитно, не звертаючи й не оглядаючись на всі боки. Але цього якраз ми й не бачимо. Лінії просто нема. Ніхто нікуди не йде. Прави-

¹⁶ Нова рада. — 1918. — 14 травня.

тельство нічого іншого не робить, тільки топчеться на одному місці, топчеться безсило і неоковирно»¹⁷.

Принципова хиба нової державної конструкції, на думку С. Єфремова, у відсутності міцного фундаменту, опертя на суспільний загал, яка складає «основу всього нашого дуже невідрадного теперішнього становища». Воно постійно проявляється не лише у внутрішній, але й у зовнішній політиці, де українська дипломатія зазнає однієї поразки за іншою:

«Бесарабія... Крим... Дін... Кубань... Холмщина... Галицька справа... Ратифікація Берестейського договору в Австро-Угорщині... Це ж ляпас за ляпасом, які дістає наша недолуга дипломатія. Навіть замирення з совітською Росією вона зробити не годна, хоча це, здавалося б, не так то вже й важко. І це не тому, що не має твердої волі, — на це нашої влади вистарчило б, бо імперіалізму їй не бракує, а тому, що за волею тією нічого не стоїть, ні на що вона в середині не спірається і живе ізольовано од усього — од інтелігенції, цього мозку країни, од мас, рук її, од правих, од лівих, од середніх — од усіх кругом. І це чудово бачать усі наші сусіди і — на свою руч використовують»¹⁸.

С. Єфремов одним із перших заговорив про те, що внутрішня політика нового режиму дуже швидко переросла спроби зміцнити державний лад, встановити тверду владу та громадський порядок і набула відвертого репресивного характеру. Хвиля арештів прокотилася по революційній демократії, зачепила міські думи, повітові та губернські земства. С. Єфремов не міг мовчати в подібній ситуації:

«Те, що робиться тепер на Україні, скидається вже не на державну боротьбу, не на втихомирення, навіть, а просто на політичну помсту соціальних шарів, які знов прийшли до влади і нічого кращого не здужали вигадати, як старими ж і забрудненими руками творити не суд, а розправу над своїми політичними ворогами. Коли людей хапають за те, що вони

¹⁷ Нова рада. — 1918. — 28 травня.

¹⁸ Там само. — 7 серпня.

займали це або те становище, коли їх, як напр. Одиця, держать у вогких і темних мішках разом з уголовними злочинцями, злодіями та розбишаками, коли їм не кажуть цілими неділями, за що їх обвинувачують, або коли їх обвинувачують статтями з старого Угол. Уложенія витягнутими — то в цьому всьому важко побачити щось инше, а не саму голу помсту, саме "торжество победителей", які не навчилися нічого навіть з недавньої науки столипинського часу»¹⁹.

Поряд із державною вартою, реквізиційними загонами велика роль у проведенні репресивної політики відводилася місцевій владі — губернським та повітовим староствам, загалом сформованим із реакційних елементів. Цю обставину визнавав згодом і один із найтолерантніших історіографів гетьманської влади — Д. Дорошенко. Він писав про випадкові й невдалі, одіозні призначення, однак заперечував, «ніби було попризначувано "царських губернаторів" і "справників"»²⁰. Місцева влада — ще одна критична тема для С. Єфремова. Він не пише про буквальні призначення «старих губернаторів», але для нього очевидно, що на місцях владу отримали люди з дореволюційним досвідом і психологією. А це, на його думку, небезпечно, як рух уперед із головою, поверненою назад:

«Адміністрація царських часів тільки те й робила, що як шашіль точила державний організм у середині; адміністрація наших часів робить те ж саме, тільки що відповідно до завданнів утихомирення робить це з більшим розмахом та смаком, з більшою до цинизму доведеною одвертістю. Та й не диво: сам пан голова міністрів недавно мусів признатись, що склад провінціяльних адміністраторів дуже далекий навіть не од ідеала — куди вже нам! — а од того, щоб їх терпіти можна було».

Вишукування крамоли зробилося головним завданням місцевої влади. Як приклад такої роботи публіцист наводить наказ подільського губернського старости до мирових посеред-

¹⁹ Нова рада. — 1918. — 22 травня.

²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 91.

ників, в якому рекомендується скласти списки тих селян, котрі не брали участі в погромах економії, користуючись свідченнями панів-поміщиків. Очевидно, таких була меншість і скласти списки було простіше, але з якою метою вони складаються? — запитує автор статті. І сам дає відповідь:

«З одного боку, щоб невинні не несли кари за те, що невинні, бо досі несли її; а з другого, щоб вони послужили "серьезнымъ средствомъ создания здоровой и авторитетной группы населения, которая окажетъ правительству и представителямъ его власти на местахъ неоценимыя услуги въ деле выяснения виновныхъ и установления порядка"»²¹.

Із приводу необхідності «твердої влади» С. Єфремов публічно полемізує з Д. Донцовим, який захищав дії уряду, пояснюючи їх потребою встановлення міцного порядку. С. Єфремов на це відповів так:

«Супротивниками політики "твердої руки" ми не були ніколи. Зараз по повороті Центральної Ради з Житомира ми писали про потребу справжньої влади, тієї влади, яка не тільки хоче, але й може проводити до життя свої постанови — і за це тоді ж стрілися з перелякано-обуреними докорами на сторінках одного з тодішніх офіціозів. Звичайно, таку політику ми розуміємо не в тому, щоб трощити шибки, як розумів її колишній диктатор російський Дурново, а за ним і його наслідувачі, а в тому, щоб потрощені шибки повставляти. Бити шибки штука немудра і це всякий потрапить. Далеко важче виявляти тверду руку в позитивній праці, не впадаючи, з одного боку, в демагогічне потурання отарним інстинктам маси (большевизм з ліва), ні в соціальну помсту та насильство над людністю з другого (большевизм з права). І от тут усе питання в тому, чи данна комбінація влади може знайти таку середню лінію, щоб удержатись на високостях позитивної роботи»²².

²¹ Нова рада. — 1918. — 13 серпня.

²² Там само. — 7 серпня.

Не може погодитись С. Єфремов і з політикою утисків місцевого самоврядування — земств і міських дум, які після падіння самодержавства зазнали демократизації та під впливом Центральної Ради набули яскравого національного забарвлення. С. Єфремов пише, що цілком зрозуміло, для чого провели фронтальну ревізію органів самоврядування. Це — прелюдія до запровадження нового земського закону, згідно з яким повноваження губернських і повітових гласних припинено:

«Управа, виходить, працюватиме цілком безконтрольно, — робить висновок публіцист. — І коли це управа не обрана, а призначена, то самоврядування обертається в нуль і тріумфує штюрмеровський порядок, і ми не здивуємось, коли за кілька місяців панування цього порядку зруйновано буде зав'язь ладу, на який принаймні надію давало демократичне, безцензове земство. Російські національності в ролі варягів в українському земстві — це не тільки господарська, а й політична небезпека».

Завершує статтю висновок-запитання: «Чи не кидає українська держава собі колоддя під ноги, сажаючи на українські стільці отих столипинових вихованців?»²³. Іншу статтю на подібну тему С. Єфремов закінчує оптимістичним висновком:

«Хід цієї історії цілком натуральний. Боротьба за демократизацію життя на цьому не спиниться. Ідея демократичного самоврядування не збанкрутувала, а тільки мусить на якийсь час поступитися перед непереможними обставинами. І реакції нема чого радіти: побачимо, як вона впорається з тим, що сама ж і наробила, і чи не доведеться їй заради порятунку місцевого господарства користуватись багато чим з досвіду і практики демократичних органів. Тріумфальні розмови хутко затихнуть під тиском життя, й ідея демократичного самоврядування стане знов чистою і не заплямованою»²⁴.

Особливо болісна ситуація утворилася на селі, де підтримані гетьманською владою та іноземним військом поміщики вимага-

²³ Нова рада. — 1918. — 28 серпня.

²⁴ Там само. — 3 жовтня.

ли відшкодування завданих їх господарствам та оселям збитків. У дію пішли каральні загони, державна варта. С. Єфремов різко виступає проти подібних методів, але й не захищає селянство. Він пише, що селяни постраждали двічі, спочатку зваблені лівою демагогією і популізмом, які пропонували швидкий спосіб розжитися землею, а тепер — від каральних акцій поміщицької реакції. Власне, на його переконання, селянство стало жертвою як лівого, так і правого екстремізму:

«Недосвідчений у соціальних справах селянський розум не може усвідомити цієї раптової зміни, не може ні знайти винуватих, ні зрозуміти, що право здобувається не самим революційним поривом, а довгою боротьбою і працею над власним добробутом, освітою, культурою»²⁵.

На його переконання, конструктивний вихід зі становища може бути досягнутий лише спільними діями селян і влади:

«Не безладними виступами, не гайдамацьким терором будується життя, а організованою силою. Це повинні зрозуміти люде, що пробують демагогію воскресити. Але так само не реакцією, не правительственным терором, не помстою кладуться підвалини організованої громади, а тим паче держави. Це повинно зрозуміти й правительство, що силкується повернути все назад»²⁶.

Аналізуючи природу гетьманського режиму після його падіння, С. Єфремов дав таку стислу характеристику внутрішньої політики:

«Насамперед заведено цензуру — "тимчасово", але з нахилом усе гірш і тісніше закліщувати слово [...]. Почались арешти: тисячі людей закинуто до в'язниць, другі тисячі помандрували на заслання до німецьких концентраційних таборів. Рахунки політичні, а ще більш особисті знов запанували серед зливи безглузвих арештів. По всій Україні розлились дикими загонами карні ватаги з найманих посіпак, і їхніми

²⁵ Нова рада. — 1918. — 25 травня.

²⁶ Там само.

руками поміщики вертали до життя порушену справедливість: брали контрибуції, розстрілювали, карали без суду, знущались як хотіли з недавніх переможців. Конвульсивні, чисто рефлексійні повстання, які тут то там спалахували по селах, тільки підливали оливу до вогню соціальної помсти й давали притоку до нових "усмирений". Столипінські методи вернулись з забуття»²⁷.

До реанімації «столипінських методів» внутрішньої політики С. Єфремов повертається ще в одній статті — «Широкий розмах», в якій коментує промову міністра внутрішніх справ І. Кістяківського на з'їзді губернських старост. Із деклараціями в міністра все гаразд («державна самостійність України — звичайно. Тверді національні підстави — само собою. Політична найширша толеранція — як же инакше?»), однак реальна робота визначається не правильними словами, а дещо іншим напрямком. Публіцист цитує урядовця («Міністерство внутрішніх справ не виконало б свого національного завдання, коли б не звернуло найсерйознішої уваги на ті злочинні елементи, що борються проти нашої державности») і показує, де і як він шукає цих «злочинців». До їх переліку потрапляють «не тільки "крайні ліві партії" та "революційний соціалізм", еволюційному, слава Богу, поки що дозволяється існувати, але й професійні спілки, кооперативи, просвітні й культурні товариства і т.и., бо й сюди можуть втиснутися оті "антинаціональні та антидержавні" елементи. Спеціально ж вони облюбовали були собі за "антидержавного виборчого закона" — так нині іменується вселюдне виборче право [в] органи місцевого самоврядування, і п. міністр обіцяє нові закони "на широких демократичних, але не антидержавних основах"... Отже, як бачимо, в широкому розмахові п. міністра "національне завдання міністерства внутрішніх справ", почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння антидержавности та злочинности все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну

²⁷ Нова рада. — 1919. — 7 січня.

роботу, що колись звалась викорінюванням крамоли, а у нас ще не здобула поки що відповідного ймення»²⁸.

Відстежуючи найбільчіші та найгостріші проблеми поточного моменту, С. Єфремов не міг оминати питання створення армії. Восени 1918 р. стало зрозуміло, що країни Четверного союзу на порозі поразки у великій війні, а у зв'язку з цим Україна має подбати про свою безпеку, яку може гарантувати лише боєздатне військо.

«Сучасна держава, а надто в обставинах світової війни та розрухів, не може жити й розвиватись без організованої оборони, — пише публіцист. — Без неї держава повинна зараз же впасти жертвою зажерливості сусідів та анархії в середині. Тим більш ця небезпека виріжняється тепер, коли політично-межнародний обрій захмарився до останньої міри й коли тільки зі збройною силою рахуються на міжнародній арені. Україна мусить мати ту силу, інакше бо не зможе вона виконати й тих завдань своїх державного і політичного будівництва, які стоять перед нею».

С. Єфремов вважає, що чимало часу «для організації оборони» згаяно, і це вже дається взнаки. Причому Україні потрібно мати не просто збройну силу, а «свідому армію вірних синів, що стануть грудима в її оборону — обороняючи себе і рідний край та його будуччину». Армія повинна не тільки «бути справді великою оборонною силою», але й також «стати школою свідомости та національного виховання. Тільки свідомі армія може бути справжньою силою, — це вже довів досвід світової війни, і будувати кадри народних оборонців треба на зовсім інших підставах, ніж було це в старій Росії. Казарма не повинна бути розсадником деморалізації й занепаду, а мусять стати свого роду обов'язковою школою, філією "Просвіти", навчальною рідної культури. Це величезна робота і величезне завдання, і ми розуміємо, що воно не робиться так одразу. Але підвалини такого будівництва треба закладати зараз же й одразу, не

²⁸ Нова рада. — 1918. — 22 серпня.

Владислав Верстюк

пробуючи навіть ставати на шаблонний шлях, що стару Росію довів до загибелі»²⁹.

Декларуючи ідею всебічного розвитку національної культури, забезпечення прав української мови у школі та державних і громадських організаціях, зміцнення всіх форм державності реально уряд не поспішав з її реалізацією, а часто просто нехтував. В офіційному діловодстві та практичному вжитку чиновників перевага віддавалася російській мові. С. Єфремов неодноразово звертав увагу читачів на цю обставину.

Так, він пише про неприйнятну, з його погляду, судову контрреформу, яка фактично повернула дореволюційне судочинство з російськомовним діловодством. Ця система поновила старі судові палати й населила український сенат біженцями з колишнього російського судового сенату. Але це, на думку С. Єфремова, лише півбіди. Інша полягає в тому, що «п. міністр» тепер підводить свого роду ще й теоретичну базу під фактичне становище:

«Повернувши судові установи до русифікації, п. міністр нарікає все ж таки на українізацію. Оригінальний хід думок п. міністра можна переказати більш-менш так. Українізація судових установ довела б їх до повної руїни, тим то, на думку п. міністра, в діловодстві треба зберегти російську мову "въ неприкосновенности". Все діловодство, слідство і взагалі вся процедура судова повинні одбуватись мовою російською, і ця мова в судових установах повинна лишитись "какъ бы государственнымъ языкомъ". Чому це так повинно бути — цього нам п. міністр не пояснив, але видно з його слів одне тільки: поскаржившись на "насильственную украинизацию", він скінчив примусовою русифікацією, бо для української мови не лишив навіть вузької шпарки, якою вона хоч спорадично, хоч контрабандою могла б прохоплюватись крізь високі мури судової фортеці»³⁰.

²⁹ Нова рада. — 1918. — 6 жовтня.

³⁰ Там само. — 4 вересня.

В іншій статті («Сенатори і некультурність») С. Єфремов знову повертається до цієї теми, і нагадує про те, «як ненормально стоїть у нас ця справа, віддана цілком і неподільно на чиновницьку самоволю. Адже сталось те, що ми не раз зазначали: "фаховці", яким ліньки вчитись української мови, не тільки практично вживають виключно російської, а принципно не визнають за українською мовою навіть права на рівноправність. Хоч як це чудно, а перед у такому нехтуванні української мови ведуть судові установи і між ними перший — сенат української держави.

Поміж сенаторів, зібраних абияк, здебільшого з заштатних членів колишнього "правительствующаго", досить популярна єсть думка, що скоро нема нового закона про державну мову, то тим самим єдиною державною мовою може бути тільки російська. Ці добродії, вступаючи на службу українській державі, гадають, що вони перемінили тільки місце перебування, перенеслися з Петербургу до Київа, а решта — все по старому»³¹.

Для С. Єфремова очевидно, що «украинизация» зробилась у нас «тією вже вигідною грубкою, од якої всякий танець починається, а тим паче той танець, що кінчається мріями про поворот до русифікації»³². Не може публіцист змиритись і з політикою міністра освіти М.Василенка, який запровадив щодо української освіти залишковий принцип. Він полягав у тому, щоб паралельно з існуючою системою російської школи створювати українську. Але на останню бракувало коштів, приміщень, підручників і т.ін. Подібна політика і практична її реалізація не могли не турбувати С.Єфремова. Неодноразово він повертається до теми київських українських гімназій, для яких у столиці влада не могла знайти придатне для навчання місце. Приміром, як альтернатива пропонувалися старі військові казарми.

³¹ Нова рада. — 1918. — 25 жовтня.

³² Там само.

«Справа з українськими гімназіями в Києві остаточно виясняється: помешканнів для них нема. Міністерство освіти виявило — мало сказати: байдужність, а просто злочинне нехтування до цієї справи. Всі можливі помешкання воно взяло під високу свою оборону, користуючись найскрупулезнішими причинами [...]. Очевидно, це вже просто знущання. Але воно показує, що комусь треба того, щоб українських гімназій не було. І їх видко, не буде, — говорить публіцист у статті "Світовий скандал". — Так і запишемо. В столиці української держави нема місця для українських гімназій. Є місце для всіх російських чиновників, яким назустріч так біжать навипередки, що навіть наперекір усяким божеським і людським законам реквизиють їм помешкання. Є місце для всяких інституцій усяких народів, для всяких шкіл, для кого і для чого хочете, аж до інтернату "сестрам милосердя", які хтозна чому "реквізували" собі шкільне помешкання і звідти "не хочуть" (певна річ!) виходити. Є місце... Для "мужицьких" же гімназій нема. І не жди — не буде!

Це треба нарешті поставити ясно і запитати голову найвищої судової установи, що "совмещаєть" з цією посадою ще й керування народньою освітою: як він може лишатися на своєму одному й другому місці, коли те, що у його перед очима твориться, немає іншого ймення, як — світовий скандал?»³³.

Стрімке наближення кінця світової війни драматизувало ситуацію в Україні. Після відвідин Берліна П. Скоропадський почав шукати зближення з українською опозицією, головною перешкодою на цьому шляху став, як не дивно, гетьманський уряд, який перебував у руках кадетів. Український національний союз гостро критикував дії уряду і вимагав його переформування. Уряд не забарився з відповіддю. 17 жовтня дев'ятеро міністрів зробили заяву, що Україна не повинна замикатись у власних національно-державних інтересах, повинна взяти на себе ініціативу боротьби з більшовизмом, стати осередком від-

³³ Нова рада. — 1918. — 14 серпня.

творення єдиної й неподільної Росії. Заява потягла за собою відставку та формування нового складу уряду, до якого ввійшли представники партії соціалістів-федералістів. С. Єфремов із важким серцем, але з надією прокоментував цей епізод. Він пише, що практично півроку державного життя було змарновано, уряд заявлений при своєму створенні як «діловий», жодної справи не зміг вирішити:

«Ні земельна справа, ні фінансова, ні харчова, ні справа внутрішнього заспокоєння, ні навіть освітня або церковна не знайшли собі розв'язання за ці півроку. В справі внутрішньої, напр., політики досить тільки згадати втихомирення столипінськими методами та цензуру, щоб сказати, що не на ті рейки поставлено було державне життя, якими можна було б до щасливого кінця докотитись».

Далі він нарікає на важку спадщину, яку дістає новий кабінет від свого попередника. Обставини погіршуються й тим, що повної демократизації уряду не відбулося, а уламки старого залишилися і в новому кабінеті:

«Українці, що разом з тим репрезентують і демократичну течію, мають у новому кабінеті меншість. Не тихомирну роботу ворожить правительству, як бачимо, найближча майбутність. Це не перемога, а тільки один з етапів. Це перший ступінь до оновлення, який конче треба зробити: без цієї спроби були всі шляхи до його перекопані»³⁴.

На короткий час у С. Єфремова з'являється надія й перспектива. Він підтримує урядову декларацію про необхідність негайних перетворень:

«Тільки кардинальні реформи всього внутрішнього життя дадуть підпору державному організмові і забезпечать од анархічних та большевицьких елементів. Тільки такі ж реформи можуть стати резонатором, з якого чутно стане голос: Україна там, де рішатиметься доля світу»³⁵.

³⁴ Нова рада. — 1918. — 27 жовтня.

³⁵ Там само. — 14 листопада.

Одночасно С. Єфремов застерігає проти безпідставних надій на те, що Антанта як переможниця у світовій війні наведе порядок і в Україні:

«Мені здається, що це нова ілюзія. Може статись, Антанті буде не до того, — пише публіцист. — Матиме вона певне й свого антантського клопоту досить. Насамперед, як свідчать умови замирення з Німеччиною, поміж її власними членами вже пройшла розколина і інтереси їхні не цілком однакові й можуть і далі колотись і колоти, — можуть з спільників навіть і ворогів виробити. Так часто буває, коли буває коли вже ділитись доводиться. Але найголовніше навіть не в тому, а в новій світовій ситуації. Адже війну передержано до такої міри, що вже нема власне переможців, а самі подолані: одні більше, другі менше, але всі вийшли зруйновані і знесилені. У переможців-італійців оте знесилення вже набірає тих самих форм, як і в подоланих — у Росії, Австрії тощо. Можна бути впевненим, що процес розкладу старого ладу, що довів до страшної війни, а разом і до небувалого виснаження, на тому не спиниться, і державам Антанти доведеться може так само закуштувати всіх його наслідків»³⁶.

Слабка надія, що народилася в С. Єфремова з реформуванням уряду Ф. Лизогуба, дуже швидко згасла. 16 листопада він інформував читачів про обставини виходу есефів у відставку. В умовах розвитку антигетьманського повстання продовжувати публіцистичну діяльність ставало дедалі важче, кілька статей було повністю заборонено цензурою, у багатьох з'явилися купюри. Зрештою лише у січні 1919 р. С. Єфремов отримав можливість дати всебічну і безцензурну оцінку гетьманському режиму у циклі статей «Скоропадщина», які частково вже цитувалися вище. У системі ліберальних та національно-демократичних цінностей, сповідуваних С. Єфремовим, не знайшлося місця для позитивної оцінки консервативного курсу П. Скоропадського. Для С. Єфремова це не пошуки національного опертя на давню

³⁶ Нова рада. — 1918. — 15 листопада.

власну історію, а банальна невдала спроба знищити революційні здобутки, помститися за заподіяні кривди і повернути хід історії назад. Він воліє визнати за нею статус інтермедії, ще однієї перегорнутої сторінки «скороминущої історії нашої». Однак її закінчення його не особливо тішить, адже відповідних уроків з цієї «перегорнутої сторінки» переможці гетьмана не зробили:

«Скінчилася інтермедія [...]. Та лихо в тому, що не тільки на забаву було це ігралище. Скоропадщина не розтала без сліду, а лишила по собі смердючу спадщину і може тільки певніше скерувала трагедію України до звичайного кінця всіх трагедій — до катастрофи. З науки, яку наочним способом давала скоропадщина, не зроблено не то відповідних, але і просто ніяких висновків. Все пішло по-старому, з того самого місця, на якому припинено дію. Знов на сцені старі актери... І коли завчасу не буде цього згубного процесу припинено, то й наслідки будуть старі».

Прогноз С. Єфремова невтішний, проте, як показав час і наступні події, правильний:

«Прийде знову реакція. Але така, що навіть дурна, ганебна і розтлінна скоропадщина перед нею здаватиметься верхом державного розуму, справедливості і порядности. Цим заключенням я не хочу проказати звичайне "caveant consules", бо знаю, що "консули", як звичайно, ніколи й ні од чого не встерегли. Я хочу звернути увагу громадянства на небезпеку перед неминучою катастрофою в нашій національній трагедії, поки ще не пізно, поки доля ще не виписала і нам фатальне — *zu spät*. Коли це станеться — вороття вже, мабуть, не буде»³⁷.

Історія української гетьманської держави була прочитана С. Єфремовим по гарячих слідах її творення. Власне, її важко назвати «історією», радше це були причинки до майбутнього синтетичного бачення цього непростого, драматичного епізоду Української революції, але концептуальна послідовність критичного ставлення публіциста до всіх без винятку аспектів держав-

³⁷ Нова рада. — 1919. — 11 січня.

ної діяльності гетьманської влади незаперечна. Очевидно, що С. Єфремов був першим серед тих, хто так жорстко критикував режим П. Скоропадського, відмовляючи йому в українськості, зводячи до спроби задушити революцію та повернути життя в русло дореволюційних категорій. Із публіцистики С. Єфремова ці оцінки перейшли з невеликими змінами у праці В. Винниченка та П. Христюка, а пізніше їх використовувала навіть радянська історіографія через трансплантацію М. Яворського, Д. Ерде, М. Скрипника. Сьогодні, активно впроваджуючи думки С. Єфремова в історіографічний обіг, дослідники мають, з одного боку, визначитися в їх точності й об'єктивності, а з іншого — пам'ятати про багатовимірність історичного процесу, яка передбачає різноманіття поглядів та плюралізм оцінок.